

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Леся БОНДАРУК

ПРЯМОСТОЯННЯ

УКРАЇНЦІ В ОСОБЛИВИХ
ТАБОРАХ ГУЛАГУ

Харків
«ФОЛІО»
2022

Українці будуть чинити опір. І переможуть

На правах давнього приятеля Лесі Бондарук пишу цей короткий текст. Але не тільки тому, що ми давно і плідно знайомі, маємо спільні справи, реалізовані видавничі, телевізійні, лекційні та інші проекти. А й тому, що сферою нашого зацікавлення — наукового у Лесі й журналістського з мого боку — є життя українців під владою комуністичної Росії у ХХ столітті. І, само собою, різноманітні форми спротиву, які це співжиття супроводжували. Від повстанських загонів і тотальної «лісової війни» до шістдесятницьких гуртків і Української Гельсінської Групи. Від Волині й до Норильська, від Одеси до Тайшету, від Бахчисарая і до Соловків.

Я прочитав цю книгу. І вам раджу. Вона дасть вам сили у момент, коли опускаються руки й здається, що ти зробив все і більше не можна, бо не в людських силах винести таке, і, мовляв, хай там як, але я своє вже зробив... Таких випадків у житті кожного з нас не бракує. А, якщо згадати на виклики, які породжує сусідство України з фашизоїдними режимами у Москві та Мінську — й поготів. Але ми себе недооцінюємо. Ми можемо набагато більше і неймовірна стійкість розуму, волі й тіла, названа авторкою «Прямостоянням» — це про найкращих з нас. Таких, на щастя, ніколи не бракувало. Просто не про всіх відомо. А історія, за влучним спостереженням дисидента Василя Овсієнка, це не тільки те, що було, а передусім — що написано.

Ці рядки я пишу в «останні хвилини миру». А саме 15 лютого 2022 року, напередодні озвученої західними розвідками ймовірної дати нападу армії Російської Федерації на Україну. Не можу знати, що буде за годину, за добу, за тиждень, за місяць чи за рік. Але, знаючи історію, можна сказати ствердно і точно — суть загарбницької, геноцидної політики Кремля відносно нашої країни точно не зміниться. Місце на карті нам дісталось давно й назавжди. Тому знання історії — це не єдині, але точно дієві ліки проти проросійських ілюзій.

Більшість героїв цієї книги таких ілюзій не мали. Або позбулися їх дуже швидко. Приміром, коли «советські визволителі» у ході так званого «Золотого вересня» 1939 року окупували одночасно з вермахтом територію Польської республіки. Тоді кілька мільйонів українців були включені до числа громадян СРСР. Як саме це відбувалося Леся Бондарук може описати і як дослідниця, і як людина. Її прадід Петро Криворучко був розстріляний у Луцьку, а реабілітований тільки нещодавно. Родина ж була депортована до Сибіру. Історія мільйонів родин написана кров'ю і часто єдиними пам'ятками є нечисленні листи — нерідко з цензурними лакунами та кримінальні справи на пару з довідками про реабілітацію. Якої, до слова, десятки тисяч борців з московським загарбництвом й досі не дочекалися. Бо, на думку українських прокурорів — взяти зброю і боронити свій край від ворога — це злочин, який не має терміну давності.

Багато сюжетів, які Леся Бондарук збрала під однією обкладинкою, свого часу полонили й мене. Зупинюсь лише на одній історії, найбільш важливій страшним символізмом часу, місця і залучених у тому осіб.

Таємниця останнього соловецького етапу, який начебто був завантажений на баржу і люди разом із судном були затоплені десь у найглибших місцях Білого моря — це була легенда. Але за відсутністю фактів, які б підтверджували або спростовували саме такий фінал життя понад тисячі бранців, доводилося уявляти саме це. А потім у карельській глибинці місцевої історик Юрій Дмитрієв, а також петербурзькі «меморіальці» на чолі з колишнім політв'язнем Веніаміном Іофе в архівах ФСБ знайшли те, що повністю зруйнувало міф, який існував понад пів століття.

Правда про страту 1111 людей з табору на Соловках в урочищі Сандармох неподалік залізничної станції «Медвежья Гора» вразила кожного, хто має серце. Для когось сам список жертв капітана Матвєєва — Курбас, Куліш, Зеров, Підмогильний, троє Крушельницьких — це постріл в саму Україну, у мрії про Відродження і культуру. Інших вразила сатанинська конвеєрна метода — один заряджає, інший стріляє. Одна людина — одна потилиця — одна яма.

«Всіх панів до 'дної ями,
Буржуїв за буржуями

Будем, будем бить!
Будем, будем бить!»

Страшне «пророцтво» Павла Тичини, який чудово знав багатьох з тих, кому він проклав дорогу до тих траншей у сосновому сандармоському лісі.

Я був двічі на Соловках і у Сандармосі. Один раз у складі невеликої групи, яка — тепер можна відкрити таємницю — не зовсім легально копала шурфи у певних місцях великого соловецького острова, де теоретично «специ» з НКВД могли зробити таємні поховання. Всі спроби не дали матеріалу для дослідження і експертиз. Отже, з високою долею ймовірності етап таки вивезли. І тут якраз Дмитрієв знайшов, за наводкою когось з «колишніх», на материку у Карелії ту саму ділянку лісу, де копання шурфів відразу дало результат. Там були поховано людей. Дуже багато.

І в цей час мені як журналісту «пощастило» опинитися у правильний час у правильному місці. Дорогою з Соловків я зайшов до офісу петербурзького «Меморіалу» випити чаю та обговорити з колегами перспективу подальших пошуків. Тут принесли пошту. Пан Іофе розкрив доволі об'ємний пакунок, як виявилось — з ФСБ (це були «ліберальні» ельцинські часи і, час від часу, було й таке), і каже — «о, тут і українцям буде цікаво!». Я попросив подивитися.

Це було саме те, що всі шукали. Списки розстріляних. Звіти капітана Матвеева. Точна локація злочину. Архів підтвердив дані археології. Я з дозволу зробив копії. І вже в Україні зробив статтю. Саме з неї родини розстріляних і всі зацікавлені змогли дізнатися, хто саме, де і як виконав сталінський наказ щодо розправи з «врагами соціалістической Родины».

Що було далі відомо. Українці протоптали стежі до Сандармоху. Певний час були навіть щорічні проці туди на рідні нам могили. Туди їздили й вже старенькі діти в'язнів-соловчан, і дисиденти Євген Сверстюк (ще один герой цієї книги), Василь Овсієнко і молодь.

З одного боку в тому лісі дуже страшно і боляче, особливо усвідомлюючи масштаб утрат. А з іншого боку, хребет наче випростався, коли ти дивився на сосни, які проросли крізь прах наших великих, яких Москва не змогла приборкати й не знайшла іншого аргументу, ніж куля.

Куля може вбити людину. Але жодна куля не здатна знищити націю, яка чітко знає, де свій, а де чужий. Яка відкрита світу, але не ціною відмови від самої себе. Яка поважає живих і ніколи не забуває тих, на плечах яких ми стоїмо і завдяки кому ми є.

Історикиня Оксана Кісь у підзаголовку своєї книги про українок у ГУЛАГу (до слова, це теж тема цілого розділу праці Лесі) пише — «вижити значить перемогти». Українці, які склали половину всіх бранців тюремної імперії, над якою ніколи не сідало сонце, вижили. І це наша перемога. Поки що у битві, але не у війні, яка триває і буде тривати доти, доки дехто буде казати «какаяразніца», які імена носять наші вулиці.

Я б хотів, щоб українці прочитали книгу «Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАГу». Бо занурення у часи сталінсько-хрущовського безправ'я актуалізує перспективу нашого знайомства з путінсько-кадіровським терором. Хто знає більше про минуле — краще уявлятиме майбутнє. Попереджений — означає озброєний.

«"Черкаси" будуть чинити опір» — таким слоганом відносно нещодавно супроводжувалася рекламна компанія кінофільму про початок російської агресії проти України. На мій погляд, це дуже вдала фраза. Навіть у дуже складній ситуації вона заряджає на психологічну перевагу над тим, хто бажає нам з вами смерті. І ми здатні чинити опір. Сьогодні й завжди.

Вахтанг Кініані,
головний редактор сайту «Історична правда»

Вступ

Про ув'язнення українців у таборах ГУЛАГу можна розповідати і писати нескінченно. Цю тему неможливо розкрити повністю в одній чи навіть у ста книжках. Завжди знайдуться нові цікаві документи, події, вражаючі долі людей. Підняті у цій книжці проблеми можна розвивати надалі окремими дослідженнями. І це треба робити. Бо чим більше ми шукаємо і працюємо, тим більше дізнаємося правди, яку тоталітарна система ретельно приховувала від нас. У цій праці розповідається, як українці боролися за право бути собою, потерпаючи від наруги в особливих радянських концтаборах (наджорстких умовах, спеціально створених для політичних опонентів режиму).

Написання цієї книжки — нагода назвати і показати Найкращих, яких ізолювали від поневоленого українського суспільства, щоб вони не сіяли у свідомість земляків думок про волю й непокору. Це можливість показати, ЯК вони вміли протистояти системі зла й ненависті. І слово «прямостояння» тут виступає як поняття, що характеризує людину незламну духом, непохитну перед смертельною небезпекою, людину, яка здатна здолати найважчі умови в ім'я любові до батьківської землі.

*У гарячих степах Казахстану
Сколихнулись спецлагеря,
Розігнулись утомлені спини,
Бо стогнати тепер не пора.
У святому пориві
Розірвались нариви.
Ми не будем, не будем рабами
І не хочем носити ярма!*
(М. Сорока)

«Розігнулись утомлені спини...», — це цитата з гімну Кенгірського повстання, автором якого є ідейний патріарх політв'язнів Михайло

Сорока. У цій фразі багато смислів, один із них — розігнулись спини тих, кого десятки років щодня виводили на важку роботу із закладеними назад руками, з номерами замість імен. Ці мужні люди спромоглися повстати проти свавілля, несправедливості у різних таборах ГУЛАГу, у різних життєвих умовах та обставинах, у різних викликах долі в житті.

Естафету боротьби за права людини і нації старшого покоління політичних в'язнів, більшість з яких була членами ОУН і УПА, перейняли молоді — шістдесятники та дисиденти. «Наш єдиний оптимізм — у прямостоянні. І ця постава робить нас усіх братами», — написав Василь Стус — геніальний український поет, який за власне прямостояння заплатив життям.

Бог дав мені щасливу можливість бути знайомою, дружити з багатьма Незламними. У спілкуванні з ними я пізнавала зовсім інший світ, і це поклало на мене обов'язок — зберегти пам'ять про боротьбу Найкращих, розповісти про неї іншим. Але навіть у цій книжці неможливо вмістити імена й детальні розповіді про них усіх. Тих, хто не вмів гнутися й пристосовуватися у системі нещадного тоталітаризму. Тих, чие Прямостояння було виявом патріотизму і почуття власної гідності. Це Прямостояння ставило їх на межу життя і смерті в задротованій зоні й поза нею. І зрештою ця незламна позиція рятувала і перемагала смерть. Вживали найсильніші духом, демонструючи приклади іншим.

«Говоримо про людей, які в умовах неволі стали вільними, і в кожного з'явилося обличчя, кожен, звільнившись від пут страху, став грати достойну роль. Свобода — це те, до чого ми прагнемо і чого повинні триматися», — наставляв мене один із цих Найкращих — політв'язень, шістдесятник, філософ Євген Сверстюк.

Ця книжка про Свободу в серцях ув'язнених, яку вони передали нам у спадок. І прочитавши її, дізнавшись про них, кожен із нас може віднайти цю Свободу в собі, пам'ятати методи їхньої боротьби і цим загартувати наше майбутнє — щоб в житті ніколи не повторилося жакхливе свавілля тоталітарної влади.

Розділ 2

Соловки і Сандармох

«Влада соловецька...»

Із усіх радянських концтаборів найбільш відомим був Соловецький. Тут більшовики 1923 року створили управління Соловецького табору особливого призначення. Це був перший табір, де примусова праця, яку в таборах використовували з 1918 року, була поставлена на комерційну основу. Окрім того, експериментували з різними — зменшеними до краю — нормами харчування, випробували різні методи охорони, фізичних і психологічних катувань, відкрито розстрілювали або доводили до смерті в'язнів і вчилися ховати сліди своїх розправ.

Соловецький архіпелаг (Архангельська область Російської федерації) площею 347 кв. км складається із шести великих островів (Великий Соловецький, Анзер, Велика і Мала Муксальма, Великий і Малий Заяцький) і безлічі маленьких. Найбільший із них — Соловецький

Соловки, вид на Кремль, 1930-ті роки

**Надмогильна плита останнього
кошового Запорізької Січі
Петра Калнишевського (1690—1803)
на монастирському цвинтарі
у Кремлі на о. Великий Соловецький**

**Погруддя Петру Калнишевському
біля його могили на старому
монастирському цвинтарі.
Встановлене у першій половині
2000-х**

острів (до 1987 р. він називався Кремль) з півночі на південь простягається на 25 км, із заходу на схід — 16 км. У 1429 році тут монахи заснували монастир, який 1596 року укріпили кам'яною неприступною фортецею. Згодом Російська імперія у монастирі заснувала тюрму.

Українців сюди запроторювали з часів російського царату. Після Полтавської битви тут ув'язнили мазепинських прихильників — генерального осавула Дмитра Максимовича і сердюцького полковника Якова Покотила. У 1775 році на Соловки ув'язнили останнього кошового Січі Запорозької Петра Калнишевського. Звільнили лише через 25 років. Після звільнення він два роки жив при монастирі й помер у віці 112 років. Похований на старому монастирському цвинтарі.

За 300 років існування монастиря на Соловках було близько 350 в'язнів. За 19 років радянської влади з 1920 р. до 1939-го через Соловки пройшло понад 100 тисяч осіб, половина з яких загинула. Навесні 1920 року у радгосп «Соловки» на примусову роботу морем привезли перших «ворогів» радянської влади. Серед них — українські селяни, які виступили проти колективізації, діячі Української Революції, повстанці та отамани, духовенство. Протягом 1932—1937 років на Соловки ув'язнили багатьох політичних діячів УРСР, письменників, науковців, митців.

Вид на соловецький Кремль, переоблаштований на табір

13 жовтня 1923 року РНК СРСР вже офіційно ухвалив постанову про утворення табору примусових робіт особливого призначення. Відповідно до наказу ОДПУ СРСР від 15 грудня 1923 року етапування ув'язнених здійснювалося по Мурманській залізниці до м. Кемь, де містився пересильно-розподільчий пункт, потім на пароплавах «Глеб Бокій», «Нева» і на баржі «Клара Цеткін» за кілька годин Білим морем — на Соловки. Більшість із них засуджені за політичними мотивами, решта — за кримінально-побутові злочини.

«Здесь власть не советская, а соловецкая», — заявив перший начальник табору Олександр Ногтев, який мав репутацію кривавого ката. Ця фраза стала не лише часто повторюваним афоризмом, а й реальним втіленням «СРСР у мініатюрі», виробивши власні умови і правила життя. На відкуп ОДПУ для організації табірно-промислового комплексу віддавали величезні території і економічні ресурси, а людські вважали невичерпними.

До складу СЛОНу входили розташовані на території Соловецького архіпелагу шість відділень: 1) Кремлівське (у т. ч. Заяцький жіночий штрафний ізолятор); 2) Савват'євське; 3) Муксалмське; 4) Секірне (чоловічий штрафний ізолятор); 5) Кондострів; 6) Анзерське. Відділення розподілялися на роти, командировки (їх було до 30) і табірні пункти.

Соловецький прапор

На Великому Соловецькому острові чернечі келії монастиря, усі побутові приміщення та церкви радянська влада використала під місця ув'язнення. Тут була сконцентрована основна маса в'язнів. Табір у Кремлі поділявся на «роти»: в кожному приміщенні розміщувалася окрема категорія в'язнів (есери, меншовики, контрреволюціонери, куркулі, троцькісти, терористи, а також «соціально близькі» радянській владі карні в'язні тощо). Однак приміщення не були ізольовані одне від одного, як пізніше в концтаборах. Між бранцями, як і на материку, влаштовували різні виробничі соціалістичні змагання.

Кадр із пропагандивного радянського фільму «Соловки», створеному у 1928 році

В'язні соловецького табору під час роботи

Всього в Кремлі було 15 рот. Вони були різні за соціальним складом і відповідно за обов'язками. Перші три складали «трудовий пролетаріат» і перебували в привілейованому становищі. В'язні цих рот жили по 5-6 осіб у келіях монахів і були задіяні на виробництві, що лишилося з часів монастиря: канатному, гончарному, цегляному заводах, ливарно-слюсарській майстерні. Четверта і п'яті роти були господарськими. Шосту складало духовенство. До речі, створили її не за директивою з Москви, а через внутрішню необхідність [1].

Останні роти розташовувалися у нашвидкуруч пристосованих руїнах Преображенського собору. Вони працювали на найважчих роботах в лісі, торфозаготівлі, в'язали плоті в морі. Всі новоприбулі, багато з яких гинули через важку працю, недостатнє харчування, поганий

Соловецькі в'язні в цеху

одяг і взуття. Смертність тут перевищувала 50 відсотків. На віддалених пунктах Великого Соловецького острова (Соснівка, Валдай та інші), в'язні проводили лісозаготівлі та торфорозробки [1].

На Великому Соловецькому острові розташовувалася дитяча колонія. Вона в структурі СЛОН з'явилася 1928 року за ініціативою ув'язненого, юриста за освітою Олександра Колосова.

Збереглися документи про засудження групи підлітків. У грудні 1929 року до голови політичного Червоного Хреста Катерини Пешкової (дружини письменника Максима Горького) надійшов лист учнів школи 2-го ступеня за статтями 58-10 (антирадянська пропаганда та агітація) та 58-11 Кримінального кодексу РСФРР (організаційна діяльність спрямована на підготовку контрреволюційних злочинів). Старшому з них виповнилося 16 років. Інкриміновані «злочини» вони здійснили у 1927 р. тобто у віці 12—13 років. П'ятеро хлопчаків отримали дворічний термін ув'язнення у колонії на Соловках [2].

Діти, яких на Соловках називали «шпанятами» або «вшивниками», змушено жили за законами злочинного світу, навіть якщо були засуджені за політичними статтями. У колонії кожному підлітку виділяли тапчан та білизну. Передбачалося посилене харчування (додатково стакан молока чи навіть м'ясо), проте ця додаткова пайка рідко доходила до дітей. Юні бранці відвідували спеціальну школу. Історик Роман Подкур вважає, що існування колонії врятувало життя підліткам, інакше вони швидко загинули б на лісозаготівельних роботах. Дитячий барак колишньої трудової колонії досі неушкоджений. Він поділений на квартири, де сьогодні проживають місцеві жителі Соловків. Про його призначення нагадує лише спеціальна табличка, встановлена співробітниками Соловецького музею-заповідника «Жилой барак детской колонии УСЛОН [построен] до 1928» [3].

Найжахливішим було четверте відділення табору у Вознесенському скиті на Секірній горі Великого Соловецького острову. Це чоловічий штрафний ізолятор. Сюди привозили на час від двох тижнів до року, але більш ніж пів року ніхто не витримував. Здебільшого за спробу втечі, відмову від роботи або за контрреволюційну агітацію: 90 % кримінальники, 10 % політичні. Штрафники жили у двоповерховому соборі Вознесення («парашу» їм зробили на вівтарі) та прилеглих хатинах-бараках.

На Секірці адміністрація, наглядачі й охорона були, як і в Кемській пересилці, — в'язні з колишніх офіцерів Червоної армії, міліціонерів, чекістів. Погану славу штрафізолятору принесла не лише надзорстока система поведінки охорони і наглядачів із ув'язненими, а багаторічні репресії начальства таборів на Секірній горі — безпричинні розстріли. Деякі табірні чиновники і начальство охоронного полку часто приїжджали сюди п'яними «постріляти» по в'язнях. Для них вибирали кількох штрафників і приводили в підвал корпусу келій, там убивали.

Восени на схилах Секірної гори в'язні за наказом охоронців рили велику яму. Протягом зими її заповнювали тілами померлих від хвороб і вбитих. Навесні трупи в ямі посипали вапном і засипали на 50-70 см землею. Таких поховань на Соловках чимало [4].

Найдикішим знущанням на Секірці було, коли в'язнів змушували годинами сидіти на балках під куполом церкви. Тих, хто падав, били палками, а потім прив'язували до колоди і спускали з гори сходами, їх було 375 (ці сходи монахи зробили від собору до озера). Утриматися довго на балках нікому не вдавалося. Ще одним поширеним покаранням було «на комаріки»: оголеного в'язня прив'язували до дерева, де його заїдала мошкара.

Великий Заяцький острів площею 1,25 кв. км — за 5 км морем від Кремля. Кам'яний причал і церкву Андрія Первозванного побудували напередодні візиту сюди царя Петра I у 1702 році. Радянська влада зробила церкву жіночим штрафним ізолятором, який діяв у 1927-1937 рр. Тут також утримували вагітних жінок, після народження їхніх дітей забирали в дитбудинки Архангельська. Над цими дітьми був

**Вознесенський скит
на Секірній горі,
де був чоловічий
штрафний ізолятор**

Соловецька залізниця

особливий нагляд — радянська влада виховувала з них нових чекістів та наглядачів тюрем.

На віддаленому острові Анзер, у Голгофо-Розіп'ятському скиті, влаштували табір з такою ж назвою — Голгофо-Розіп'ятський. Тут тримали політичних ув'язнених, інвалідів, жінок з немовлятами і колишніх ченців, а з 1929 р. — католицьких священників. Біля підніжжя гори з символічною назвою Голгофа діяла лікарня, в якій хворі за відсутності належного харчування, ліків і кваліфікованих спеціалістів, переважно повільно помирали.

На острові Велика Муксальма, який з'єднаний із Великим Соловецьким за допомогою дамби, був жіночий табір. Сюди у 1934 р. після 1933 р. привозили українських жінок, які в часи Голодомору зійшли з розуму і стали канібалами. Їх засудили на 10 років і прирекли на помирання тут через хвороби і медичний недогляд.

Виснажлива праця, антисанітарія і брак продуктів приводили до хвороб, особливо тифу. Із шести тисяч в'язнів близько чверті померло від епідемії взимку 1925—1926 року, а впродовж 1926—1927 рр. померла більше ніж половина в'язнів. Від голоду, хвороб і тортур щороку гинуло від чверті до половини бранців [5].

У віддалених від материка таборах поведінку начальства і охорони ніхто не контролював. У соловецьких таборах стало нормою побиття, нерідко до смерті, часто — без причини, катування голодом і холодом, індивідуальне і групове гвалтування жінок, виставляння в'язнів влітку на комарі, а взимку обливання водою надворі, забиття до смерті

Максим Горький з чекістами на Соловках

спійманих втікачів і виставляння їхніх трупів на кілька днів біля воріт табору для залякування інших, годування гнилим м'ясом, відмова у медичній допомозі...

Саме соловецькі «досягнення» надійно увійшли в репресивну політику радянської влади: 1) визначення політичного в'язні нижчим кримінальником-рецидивіста; 2) забезпечення додатковою підневольною робочою силою шляхом продовження строків покарання ув'язненим; 3) після завершення строку позбавлення волі політичних і деяких кримінальників-рецидивістів їх не звільняли і не пускали додому, а відправляли на заслання.

На думку історика Г. Іванової, репресивну систему ОДПУ характеризувало базування її діяльності на внутрішньовідомчих актах, вона не підкорялася загальнодержавному законодавству, була

Максим Горький з чекістами на Секірній горі

прихована від громадськості. Главліт видав низку секретних циркулярів «Про Соловецькі концтабори», «Про відомості по роботі і структурі ОДПУ» та інші, які забороняли друкувати інформацію про діяльність Політуправління. Робота органів ОДПУ зберігалася у суворому секреті. Ця відсутність гласності давала змогу ОДПУ безконтрольно і безкарно розпоряджатися людськими долями [6].

До кінця 20-х років на Соловках фактично існував «статус політв'язня» для противників більшовизму. До 1926 року їх навіть не примушували працювати, і харчування було цілком стерпне. Згодом примусова праця стала обов'язковою умовою «перевиховання». В'язні рубали і сплавляли ліс, підтримували господарство.

Повернувшись з еміграції, відомий російський письменник Максим Горький допомагав радянському режимові всюди, де міг. Він подорожував по СРСР і писав агітаційні статті. Не оминув і Соловки, куди приїхав 20 червня 1929 року.

До його приїзду старанно готувалися: в'язнів вимили, одягли у чистий одяг, хворих та інвалідів ізолювали у віддалені табори. Чекісти показали класику російської літератури концерт і концтабір як зразкове місце — майже санаторій, де за ворогів радянської влади добре дбають й успішно перевиховують. І хоч Горький бачив «показуху» (був випадок, коли він підійшов до в'язнів, які на лавках «читали» газети і перевернув видання, яке тримали догори низом), отримав від людей чимало записок зі скаргами (їх зібралося на цілу валізу, яка зникла ще до від'їзду письменника), він захоплювався цією тоталітарною системою.

22 червня 1929 року М. Горький залишив похвалу чекістам у записі в «Книзі відгуків» на Соловках: «Я не в змозі висловити мої враження кількома словами. Не хочеться, та й соромно (!) було би впасти в шаблонній похвалі чудовій енергії людей, котрі, буди зоркими й невтомними вартовими революції, вміють, разом з тим, бути видатними сміливими творцями культури».

Письменнику дозволили поспілкуватися із в'язнями, він вислухав багато скарг і обіцяв допомогти. Але не зробив нічого, окрім написання хвалебного нарису «Соловки» в журналі «Наші досягнення» із висновком: «Необхідні такі табори, як Соловки». У своєму нарисі він воскрешав ідею Дзержинського: табори мають бути не просто караль-

Соловецькі гроші

ними установами, вони мають бути «школами праці», спеціально призначеними для виховування нового типу робітника, якого потребувала нова радянська система. Дослідниця ГУЛАГу Енн Епплбом влучно наголошує: «Горький подав інституалізоване насильство Соловецьких таборів як логічний і природний елемент нового порядку та посприяв примиренню суспільства з наростаючою тоталітарною владою держави» [5].

У 1929—1932 роках на Соловках були власні паперові гроші. В'язні жартوما називали їх «слоники». Банкноти без водяних знаків номіналом у 2, 5, 20 і 50 копійок, 1, 2 і 5 рублів з підписом «Имеют хождение только в пределах Соловецких лагерей особого назначения» і підписами керівників табору — Г. Бокія, Л. Когана, М. Бермана. Випускали й додаткову купюру вартістю 10 рублів. Емісія соловецьких грошей була обмеженою, оскільки ув'язнений за перевиконання норми міг отримати не більш ніж 5-6 рублів. Їх видавала фінансова частина табору. Під час купівлі продуктів у табірному ларьку ставили позначку від кого і скільки грошей отримано. Це робило безсенсовою підробку грошей, хоч зеки не мали для цього і паперу, фарб та іншого приладдя.

Соловки на сучасних російських рублях

Продавали такі продукти: гірші сотки свіжої риби місцевого вилову, овочі, тюленьчий жир, кістки, ковбаса поганої якості, іноді молоко. Енн Еплблом зауважила: «Гроші — для тих, хто їх мав, — могли забезпечити відпочинок від роботи у лісі

та страхування від тортур і смерті» [5].

У концтабірному театрі абсурду й сваволі знайшлося місце і для справжнього театру. Знесилені важкою працею в'язні шукали можливість розради й спасіння від божевілля з відчаю та зневіри. У 1923 р. кілька бранців після 10-годинної роботи на лісоповалі збиралися на репетиції та організували перші вистави з класики по пам'яті. Наступного року у табір прибула група колишніх професійних акторів і соловецькі театральники показали виставу «Дядя Ваня» А. Чехова і «Діти Сонця» М. Горького. Були й інші постановки.

За допомогою старого монастирського літографічного устаткування соловчани облаштували типографію УСЛОН і випускали журнал «Соловецкие острова» (видавався у 1924—1926 і 1929—1930 роках), щотижнева газета «Новые Соловки» з регулярними додатками «Соловецкий Крокодил», «Соловецкий безбожник» і «Радио-Соловки» [7].

Протягом 1928—1929 рр. друкарня Соловецького табору особливого призначення видала 29 випусків наукових записок Соловецького краєзнавчого товариства, яке досліджувало місцеву флору і фауну, провело геологічну зйомку Великого Соловецького острова [5]. На базі старої монастирської працювала бібліотека (за спогадами, вона нараховувала до 30 тисяч книжок), ботанічний сад, де проводили дослідження над рослинами Арктики.

Однак після 1931 року розкіш культурно-масової роботи, за винятками особливих випадків, була згорнута. Працю в'язнів поставили на комерційну основу, щоб добитися самоокупності табору. Цю роль

ОТД. № 10 КОП.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

НОВЫЕ СОЛОВКИ

ЕЖЕНЕДЕЛЬНАЯ ГАЗЕТА.
ОРГАН СОЛОВЕЦКОЙ ЯЧЕЙКИ РИП (6.) и
УПРАВЛЕНИЯ СОЛОВЕЦКИМИ ЛАГЕРЯМИ ОСОБОГО НАЗНАЧЕНИЯ ОГПУ.
ГОД ИЗДАНИЯ 1-й

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА НА 1925 ГОД:
на 1 месяц — 40 к. | Тариф на объявление:
на 3 месяца 1 р. 20 к. | 1 стр. petite заглав. текста 50 к.
1 стр. petite заглав. текста 50 к.
Адрес редакции: остр. Соловки на Белом море, через Кемь, Карельской Республики.
Управл. Соловецк. Лагерями Особ. Назнач. первый этаж комн. 12. Телефон № 55.
Приним. от 10 ч. до 4 ч. д. и от 8 до 10 в.

№ 23.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, 7-го ИЮНЯ 1925 года.

№ 23.

1923

Начальник Управления Соловецк. ОН ОГПУ
ФРЕНКЕЛЬ А. П.

7 ИЮНЯ

Член Коллегии ОГПУ
БОНИН Г. И.

1925.

Заместитель Начальника Соловецк. ОН ОГПУ
ЗЯХАНОВСКИЙ Ф. И.

Газета «Новые Соловки»

взяв на себе одеський єврей Нафталій Аронович Френкель, засуджений за комерційні махінації у великих розмірах.

Прибувши на Соловки звичайним в'язнем, Френкель за хабар отримав роботу нарядника, який виводив людей на роботу. Під час епідемії тифу він втілює проект найбільшої лазні, яку заставив підлеглих спорудити за 24 години. Відібрав для робіт тридцять міцних молодих кронштадтських матросів і двадцять німецьких людей похилого віку. Дув північний вітер, термометр опустився нижче відмітки 25 градусів морозу. Перед шеренгою «рабів» Френкель вимовив: «За 24 години ми тут повинні побудувати лазню. Якщо не встигнемо — нас всіх розстріляють біля однієї стінки. Гарячу і м'ясу їжу, стакан спирту привезуть сюди». Сатанинський план спрацював на славу. Молодші знали, що від них залежить не тільки їхня доля, але і життя людей похилого віку, тому працювали, як ніколи раніше. Лазню закінчили на три години раніше терміну.

Малюнок із газети «Наші Соловки»

Здібності Нафталія Френкеля влада оцінила, і в травні 1926 року за клопотанням начальника управління Соловецьких таборів строк ув'язнення Френкелю скоротили удвічі. Через рік його достроково звільнили і призначили начальником виробничого відділу УСЛОН. З'явившись у вищих ешелонах Соловецького управління, Френкель підготував декілька великих проєктів, у тому числі й створення табору нового типу для отримання максимального прибутку від праці в'язнів.

За схемою Френкеля населення таборів поділили на три групи — придатних до важкої праці, до легкої та інвалідів. Кожна група отримувала різні завдання і різні норми. Відповідно і годували їх з величезною різницею у розмірі пайків. Так в'язнів було розсортовано на тих, хто виживе, а хто ні. Табірні газети і журнали перестали виходити, закрили Соловецьке краєзнавче товариство, існували лише театр і музей — для високих гостей.

Контингент бранців збільшився, зросла кількість технічних спеціалістів, кваліфікованих робітників, яких арештовували й відправляли в табори, тримаючи їхні родини в заручниках і тим самим гарантуючи, що вони працюватимуть добре. Якщо 1923 року в Соловецькому концтаборі було 3 049 в'язнів, то на 1 січня 1931-го — 71 800 (це з урахуванням материкових відділень), а на самих Соловецьких островах — від 10 до 15 тисяч одночасно.

В'язні СЛОНа працювали на будівництві доріг і вантажних роботах у Карелії, на лісозаготівлі та промислового будівництві на Вишері,

Колишній барак, де зараз живуть люди

залізничному будівництві в Мурманському окрузі, на Свирі заготовляли дрова для м. Ленінград. Але найбільш прибутковим підприємством ОДПУ стає заготівля карельського лісу на експорт. На самих Соловецьких островах ув'язнені працювали на будівництві і експлуатації внутрішньої залізничної гілки, лісозаготівлі, торфорозробках, на добуванні йоду і агар-агару, ловлі морського звіра, в рибальських артілях, сільгоспах, хутровому господарстві, у ремісничих майстернях, на цегляному, шкіряному, вапняному, механічному, гончарному, смолокурінному і салотопливному заводах [7].

СЛОН добився права на заготівлю 130 кубічних метрів лісу в Карелії, обійшовши цивільне підприємство, а також став співвласником Карельського комунального банку. Місцева влада скаржилася, що табір нечесно використовує дешеву робочу силу і загрожує лишити без роботи працівників лісової промисловості. Завдяки зв'язкам СЛОНу і ОДПУ нехтувалися місцеві закони і не платилися податки до місцевого бюджету. Однак прибутковими концтабори так і не стали, а продовжували отримувати субсидії з державного бюджету.

Із СЛОНу виокремилися в самостійні материкові відділення: Вишерське, Ухт-Печорське, Північноуральське, Свирське та ін. У 1928 році Управління СЛОНу було переведене у Кемь. Управлінню підпорядковувалися 12 відділень, розташованих у Карелії, на Кольському півострові, під Архангельськом.

ЗМІСТ

<i>В. Т. Кініані. Українці будуть чинити опір. І переможуть</i>	3
Вступ	7
Розділ 1. «Сумнівних — ізолювати!»	9
Формування системи радянських концтаборів	9
«Контра», «зрадники» і «вороги народу»: юридичні аспекти радянського тоталітаризму	14
Репресії проти українців у 1920—1930-х роках	24
Розділ 2. Соловки і Сандармох	41
«Влада соловецька...»	41
Українці на Соловках	58
Сандармох	75
Розділ 3. Великі будови ГУЛАГу	92
Вбивство працею	92
Біломорканал	123
Норильський нікелевий комбінат	136
Розділ 4. Радянські концтабори і Друга світова війна	139
Розділ 5. Табірне підпілля	159
Перший спротив	164
Втечі	168
Мульда: розстріл втікачів	169
Легендарний Антон Олійник	172
ОУН-Північ	17
Північне саяво	181
Бунтівний Екібастуз	184
Об'єднання: листівки в Україну... з Сибіру	196

Розділ 6. Особливі табори ГУЛАГу	200
Розділ 7. Норильське повстання	258
Жіноче обличчя Норильського повстання	290
Євген Грицяк: «Ми не прощаємося, бо ми вічні»	305
Степан Семенюк: «Україно, і подих останній — тобі...»	320
Розділ 8. Воркутинське повстання	329
Розділ 9. Кенгірське повстання	351
«Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...»	387
За Україну воював зброєю, молитвою, словом...	395
Розділ 10. Із таборів на довічне спецпоселення	404
Демонтаж гулагівської системи	415
Розділ 11. В'язні сумління: дисиденти й шістдесятники	418
Євген Сверстюк: «А обирати треба дорогу відважних»	433
Розділ 12. Амністія. Проігноровані уроки	449
Розділ 13. Пам'ять і засторога	455
Документи	473
Телеграма Леніна про концтабори	474
Постанова про Червоний терор.	475
Національний склад арештованих у 1-му півріччі 1938 р.	476
Постанова про слідство проти Антона Крушельницького.	477
Постанова про слідство про Леся Курбаса	478
Обвинувальний висновок Л. Курбаса	479
Вирок українським письменникам	481
Вирок Олексію Сарвану	483
Спецдонесення про втечу з Соловків Яворського.	484
Обліково-статистична картка Миколи Сіяка.	485
Обліково-статистична картка Олександра Курбаса	486
Агентурне донесення на Хуторянського. Соловки	487
Довідка для розстрілу Миколи Барана.	488
Довідка про долю соловецьких катів.	489
Письменник М. Бажан подає на реабілітацію А. Крушельницького	490
Характеристика А. Крушельницького за підписом М. Бажана	491

Постанова про покарання В. Поліщука на Соловках за непокору	492
Запізнілий протест про засудження В. Поліщука	493
Постанова про розстріл 1116 соловецьких в'язнів, 1937	495
Доля 5 в'язнів, які не потрапили у Сандармох, 1937	496
Постанова про розстріл 509 соловецьких в'язнів, 1937.	497
Доповідна записка заст. наркома внутрішніх справ СРСР В.В. Чернишова . .	498
Лист міністра електростанцій Д.Г. Жимерина	499
Доповідна записка заст. міністра внутр. справ СРСР І.А. Серова	500
Лист керівників будівництва Дзауджикауської ГЕС	501
Довідка про виселення матері сотника УПА К. Максимчука («Стріли»)	503
Довідка про те, що вся «сім'я – в банді»	504
Листівка УПА	505
Підпільна організації волинян у Павлодарі (Казахстан)	507
Документ, який свідчить про державне пограбування	518
Шифрограма КГБ у 1990 році	519
Підписка про нерозголошення	520
Документ про повстанську організацію «Гамалія»	521
Документ про діяльність і викриття «Гамалії»	522
Документ про активізацію підпільної діяльності оунівців	525
Українські підпільники у Берлагу.	527
Доповідна записка про боротьбу з підпільниками-оунівцями	529
Вказівка по боротьбі з повстанцями Камишлагу	531
Про українських підпільників у Дубравлагу	534
Про Рідзвяну листівку у Горлагу	541
Реакція на Указ про посилення боротьби з бандитизмом	543
Скарга ув'язненого Антона Олійника Микиті Хрущову	548
Постанова про створення особливих таборів	567
Наказ про заслання після особлагів	570
Наказ МВС СРСР про організацію особливих таборів	571
Наказ про створення особливих таборів і тюрем	575
Використання нацистських таборів та їх обладнання для потреб ГУЛАГу	580
Визначення судової колегії про жінок-активісток Норильського повстання. . .	581
Звернення владної комісії до повсталих в'язнів	582
Звернення повсталих в'язнів 10-ї зони Речлагу	584
Звернення бунтівних в'язнів солдатів охорони	587
Донесення про діяльність повстанців Речлагу	588
Біографічна довідка на активіста Воркутинського повстання Й. Ріпецького . .	592
Біографічна довідка на активіста Воркутинського повстання П. Собчишина . .	594
Біографічна довідка на активіста Воркутинського повстання В.Зайця	595
Біографічна довідка на активіста Воркутинського повстання В. Григорчука. . .	596
Довідка про придушення Воркутинського повстання	597
Список розстріляних учасників Воркутинського повстання	598
Телефонограма про невихід на роботу повстанців Кенгіру	603
Доповідна в Раді Міністрів СРСР про Кенгірське повстання	604

Телеграма у Москву про події в Кенгірі	605
Телеграма про направлення танків	606
Лист міністрів про збитки за простій роботи під час Кенгірського повстання .	607
Телеграма про прибуття танків	609
Телеграма-інструкція по застосуванню танків	610
Інструкція про операцію придушення повстання в Степлагу	611
Телеграма за результатами спецоперації	612
Акт на знищення речових доказів у справі Кенгірського повстання	613
Довідка про кількість спецпереселенців залучених у народному господарстві .	614
Указ про 20 років за втечу зі спец поселення	615
Розпорядження про пропагандивне використання щодо В. Бандери	616
Поради цензури щодо публікації про Володимиру Бандеру	618
Судова ухвала у справі Валентина Мороза та Дмитра Іващенко	619
Листівка за звільнення Мороза, видрукована діаспорою у Лондоні	625

<i>Іменний покажчик</i>	627
-----------------------------------	------------